

NEMIS TILI LEKSIKOGRAFIYASI VA LUG'AT TURLARI

*Mushtariy Kalandarova**Muhammad al-Xorazmiy nomidagi**Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti**o'qituvchisi*

Tilshunoslik doirasida leksikologiya (shuningdek: lug'at nazariyasi, lug'atshunoslik, lug'at tahlili) lug'at ma'nosida leksika nazariyasidir¹. Uning vazifasi lug'at tarkibini, leksik belgilarni (morfemalar, so'zlar, frazeologizmlar), ma'nolarni, ularning qoidalarini, aloqalarini va tuzilmalarini, ulardan foydalanishni, ularni qayta ishlashni va ularning vazifalarini til (maxsus leksikologiya) ichida va tillar (umumiy) doirasida tushunishdir. Leksikologiyaning asosiy birligi so'zdir. Qisqa qilib aytganda, leksikologiya leksika haqidagi fandır. Leksikologiya tilning lug'at tarkibini tavsiflaydi va tadqiq qiladi.² Leksikologiyaning predmeti lug'atdir va har bir til lug'atlardagi so'zlar orqali hamma narsani aks ettiradi. So'z boyligi qanchalik boy bo'lsa, til ham shunchalik boy bo'ladi. Leksikologiya ilmiy fan sifatida boshqa fanlar bilan chambarchas bog'liq: grammatika, fonetika, til va stilistika. Yuqorida aytib o'tilganidek leksikologiya leksikadan qanday foydalanishni, uni to'g'ri tanlashni o'rgatadi va so'z tanlashda, uni suhbatdoshga chiroyli yetkazishda gapga xilma-xillik kiritishga yordam beradigan til birligi bu sinonimlardir. Sinonimlardan foydalanib, har qanday tavsifni yanada qiziqarli, ta'sirchan yoki tushunarliroq ifodalash mumkin.

Leksikografiya (qadimgi yunoncha: λεξικόν [leksika] va γράφω [grafiya] - yozuv) — lug'atlar tuzish degani. Amaliy lug'atchilik lug'atlar tuzish bilan bir qatorda ijtimoiy muhim vazifalarni ham bajaradi: ona tili va boshqa tillarni o'rganish; ona tilini tavsif qilish va me'yorlashtirish (izohli lug'atlar, imlo hamda boshqa turdagi lug'atlar yordamida); tillar o'rtasida o'zaro aloqa va munosabatni ta'minlash (ikki va ko'p tilli lug'atlar, so'zlashgichlar); muayyan til leksikasini ilmiy jihatdan o'rganish (etimologik, tarixiy lug'atlar) va boshqa leksikografiya lug'at tuzish ishi sifatida turli xalqlarda yozuv taraqqiyotining ilk bosqichlarida u yoki bu tushunarsiz (eskirgan, dialektal, maxsus yoki chet tilga mansub bo'lgan) so'zning qanday ma'no anglatishini bilish ehtiyoji sababidan paydo bo'lgan. Dastavval tuzilgan lug'atlar umumlashgan va universal xususiyatga ega bo'lgan.³ Leksikografiya tarixi shuni ko'rsatadiki, bir tilli lug'atlar butunlay boshqacha ilmiy va ijtimoiy kontekstlarda, asoslash kontekstlarida muhim ahamizat kasb etgan. Lug'atdan foydalanuvchining maqsadi so'zlarning ma'nolarini bir til doirasida aynan tushunish yoki o'sha so'zning muqobil boshqa varianti/sinonimi bilan tanishishdie va u

¹ Vgl. Schwarze/Wunderlich, Einleitung. In: Schwarze/Wunderlich: Handbuch der Lexikologie. 1985, S. 7

² Lexikologie der deutschen Sprache: Lehrbuch, А.А.Король.-Чернівці, 2017, 112 S.

³ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Leksikografiya>

shu maqsadda bir tilli lug'atarga murojaat qiladi. Quyida lug'atlarning bir necha turlari bilan tanishib chiqishimiz mumkin.

Umumiy lug'at va maxsus lug'at.

kabi umumiy lug'atlar masalan Duden - zamonaviy tilning umumiy lug'atiga oid keng qamrovli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Shunga ko'ra, maxsus lug'atlar faqat aniq ma'lumotlarni o'z ichiga olgan, ma'lum bir maqsad uchun mo'ljallangan yoki ma'lum bir foydalanuvchi guruhiga qaratilgan lug'atlardir. Misol uchun, etimologik lug'atda siz mumkin Misol uchun, tilning tarixi va rivojlanishini ko'rib chiqing va "maslahat" o'rita oliy nemis tilida "rätslagen" degan ma'noni anglatadi. Keling, boshqa maxsus lug'atlarni batafsil ko'rib chiqaylik:

Texnik lug'at

Mutaxassis lug'ati - ixtisoslashgan lug'atlar orasida klassik lug'atlar sirasiga kiradi. Agar biz texnik lug'atni qidirayotgan bo'lsak, ba'zi bir kundalik tildagi texnik atamalarni biz umumiy lug'atlardan topishimiz mumkin, agar u so'z hamma uchun tushunarli bo'lsa. Biroq, "Rulni boshqarish burchagi sensori" yoki shunga o'z sahagan so'zlarning aniq tarjimasini yoki izohi bilan biz maxsus texnik lug'atlarda yaqindan tanishishimiz mumkin. Javobni "umumiy" texnik lug'atda yoki avtomobil elektronikasining aniqroq texnik lug'atida topishimiz mumkin. Bunday lug'at, albatta, texnik muharrirlar uchun juda muhimdir.

Talaffuz lug'ati

Bu lug'at nima haqdaligini uning nomidan anglab olishimiz ham mumkin. Bu yerda gap so'zlarning to'g'ri talaffuzi haqida ketadi. Ehtimol, siz o'zingizdan ma'lum bir tildagi aynan bir so'zni to'g'ri talaffuz qilayotganingiz yoki aksincha ekanligi haqida ikkilanayotgan yoki xato deb o'ylayotgan bo'lsangiz ushbu lug'atga murojaat qilishingiz mumkin. Bu fonetik transkripsiya deb ataladigan narsa bilan ishlaydi. 'Talaffuz lug'ati' fonetik transkripsiyada shunday ko'rinadi: ['aʊsʃpɛ: xə, vɔɛtɛbu: x]. Xalqaro fonetik alifbo (IPA) so'zning yozma shaklidan farqli o'laroq haqiqiy talaffuzini ifodalaydi). Agar biz yetarlicha talaffuz qilishni bilmoqchi bo'lsak, bu lug'atda biz javob topamiz. Shuningdek, farqlar mavjud, masalan. B. suvning talaffuzida: ingliz ingliz tilida ['wɔ:tə] va amerikacha ingliz tilida ['wɑ:tə]. Fonetik transkripsiyaning bilmaydigan odamlar uchun alternativa - bu biz og'zaki so'zni tinglashimiz uchun audio chiqishi bo'lgan elektron lug'atlardir.

Sinonim lug'at

Sinonimik lug'atlar ma'lumot dasturi cheklangan lug'atlar turiga kiradi. Sinonim va tegishli so'zlar tegishli kalit so'z uchun berilgan. Mutlaq sinonimiya kamdan-kam bo'lganligi sababli, bu turdagi lug'atlarning aksariyati o'xshash ma'noli so'zlarni beradi. Shu sababli, ushbu lug'atlarning foydalanuvchilari muayyan kontekst uchun mos sinonimni tanlash imkoniyatiga ega bo'lishlari uchun yuqori darajadagi til malakasiga ega bo'lishlari kerak. Agar nutq so'zlayotgan inson yoki tarjimon nutqida yoki matnda

o'ninchi marta bir xil so'zdan foydalanishni xohlamasa, unga sinonimlar kerak bo'ladi. Tegishli sinonimik lug'atda ekvivalent muqobillarini topish mumkin. Sinonim lug'atlar qidirilayotgan so'zning ma'nosiga qarab mumkin bo'lgan sinonimlarni sanab o'tadi. Kitob yordamida ko'pincha kerakli kontekstda asl so'zga qaraganda yaxshiroq mos keladigan muqobillarni topish extimoli ortadi. Sinonimik lug'atlar matndagi so'zning ko'p takrorlanishiga yo'l qo'ymaslik uchun ishlatiladi. Ulardan ikkinchi til darslarida tizimli lug'at ishlarida ham foydalanish mumkin.

Birikma lug'ati (Kollokationswörterbuch)

Agar siz allaqachon xorijiy tilda ma'lum darajadagi malakaga ega bo'lsangiz, undan lingvistik ifodani bilish uchun foydalanishingiz mumkin. Ona tilida so'zlashuvchilar sifatida biz ma'lum so'zlarni birgalikda ishlatamiz; Boshqalar buni qilmaydi, garchi so'zning ma'nosi bunga imkon bersada. Biz, masalan, foydalanamiz. Masalan « eine Entscheidung treffen », lekin « eine Entscheidung machen » emas. Ona tilimizda biz kollokatsiyalarni, ya'ni ko'pincha yonma-yon, ongsiz ravishda yon tomonda paydo bo'ladigan so'z birikmalarini o'rganamiz; chet tilida biz avval uni faol o'rganishimiz kerak bo'ladi.

Bir tilli va ikki tilli lug'atlar

Ayniqsa, til mutaxassislari Duden kabi bir tilli lug'atlarning ahamiyatini e'tiborsiz qoldirmaydilar. Imlodan tortib grammatikagacha, sinonimlardan xorijiy so'zlarning ma'nosigacha bu yerda hamma narsa haqida ma'lumot mavjud.

Pons yoki Leo kabi ikki tilli lug'atdan boshqa tillardagi ekvivalentlarni tezda topish mumkin.

O'quv lug'ati

O'quv lug'ati ona tilida so'zlashuvchilar uchun ortiqcha bo'ladigan tafsilotlarni sanab o'tadi. Nomidan ko'rinib turibdiki, bu chet tillarini o'rganish uchun mos qo'llanma. Ingliz tili uchun bir tilli Oksford Learner's Dictionary haqiqiy oltin konidir. Bu yerda nafaqat ingliz va amerikacha ingliz tillarida talaffuzni, balki sinonimlar, kontekst, misollar, obyektlar/fe'llarning to'g'ri bog'lanishi, birikmalar va boshqa ko'p ma'nolarni ham bilib olish mumkin.

Rasmlilug'at

So'zlar va rasmlarning kombinatsiyasi sifatida rasmlilug'atlar nafaqat bolalar uchun, balki vizual tarzda o'rganishni yaxshi ko'radigan har bir kishi uchun tavsiya etiladi. Ko'p tilli teglar ko'pincha rasm yonida ko'rsatiladi. Ayniqsa, texnik lug'atni rivojlantirish uchun masalan, nemis, ingliz va boshqa tillardagi metall texnologiyasi uchun rasmlilug'atlar ro'yxatini yoddan yodlash uchun qiziqarli alternatividir. Bundan tashqari, rasm orqali kishi nafaqat so'zni o'rganadi, balki uni so'z tasvirlaydigan obyektga bog'laydi⁴.

Agar izlayotgan javobni topolmay lug'atga murojaat qilinsa va kerakli so'z u

⁴ <https://www.doctima.de/2021/01/woerterbuecher-typen/>

yerdan topilmasa unday holda bu javob boshqa lug'atda mavjud bo'lishi mumkin. Agar lug'atdan foydalnuvchi turli xil lug'atlar orasidagi farqni bilsa, texnik tahrirni tadqiq qilishda vaqtni tejashi va maqsadga tezroq erishishi mumkin.

Leksikografiya, ya'ni lug'atlar yaratish, tijorat va siyosiy cheklovlarga amal qiladi; shunga qaramay, leksikografiyaning buyuk yutuqlari ko'pincha madaniyatni belgilaydi. Nemis tilining eng mashhur lug'ati Duden bo'lib, u 1880 yildan beri mavjud va 1955 yildan 1998 yilgacha bo'lgan islohotgacha orfografiyaning rasmiy manbasi bo'lgan 28-nashri 2020-yilda chop etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Камол Ф. Ҳозирги замон ўзбек тили лексикология фонетика. графика ва орфография. морфология, Ўзбекистон сср фанлар академияси нашриёти. — Тошкент, 1957. -514 б.
2. Степанова М.Д., Чернышева И. И. Лексикология современного немецкого языка. —М.: Академия, 2003. -252 с.
3. Турсунов У., Мухторов А., Радматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. —Т.: Ўзбекистон, 1992. -400 б.
4. Федоров А. В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы) М.: Филология Три, 2002. -348 с.
5. Хошимов.Г.М. - Таржиманинг лингвокогнитив, коммуникатив-прагматик ва лингвокогнитив аспекти. Илмий амалий конференция материаллари.- Андижон 2015, -218 б.
6. Ҳожиев А., Муҳаммаджонова Г., Бегматов Э., Ғойибов С., Муллаев Т., Миртожиев М. Ўзбек тили лексикологияси. —Тошкент: Ўзбекистон ССР Фан, 1981. -315 б.